

SOMATİKALIQ FRAZELOGİZMLER - ONIŇ MÁNILIK TÚRLERINIŇ BIRI SÍPATINDA

Shinnazarova S.J.

filologiya ilimlerinin kandidatu, docent
Ajiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutu

Frazeologiya – qaraqalpaq til biliminiŇ úlken bir tarawı. Til iliminde frazeologiya onıŇ frazeologizmlerdi izertleytuğın tarawı hám belgili bir tilge tán frazeologiyalıq sóz dizbekleriniŇ jıyıtığı sıpatında túsiniledi.

Tek qaraqalpaq tilinde emes, barlıq tillerde de úlken qızıǵıwshılıq payda etetuğın máselelerdiŇ biri – frazeologizmler. Onı úyreniwde, ilimiy jaqtan izertlewde hár qıylı bağdarlar, usıllar hám kózqaraslar ushırasadı.

Qaraqalpaq tiliniŇ frazeologiyasında izertleniwın kútip turǵan máselelerdiŇ qatarına frazeologizmlerdiŇ leksika-semantikalıq, strukturalıq, grammatikalıq, stillik ózgeshelikleri, etimologiyası hám t.b. kiredi. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniŇ ulıwmalıq ózgeshelikleri haqqında tereŇ pikirler ayılǵan ilimiy-izertlew jumısları, ayırım sózlikler, ilimiy izertlew jumısları, toplamlar, maqalalar bolıp, bul taraw til biliminiŇ bir qansha tarawları menen, sonıŇ menen birge, tariyx, logika, psixologiya, etnografiya hám t. b. ilimler menen baylanıladı.

Hár bir tildiŇ ózine tán bolǵan milliy qásiyeti onıŇ sózlik quramınan, ásirese, frazeologiyasınan anıq kórinedi. Qaraqalpaq tiliniŇ frazeologiyalıq materiallarına itibar berip qarasaq, olardıŇ semantikalıq, tematikalıq hám dúzilisi jaǵınan túrlerin oǵada kóp. Frazeologizmler óziniŇ sırtqı kórinisi boyınsha, mánisi jaǵınan, qollanılıwı jaǵınan da bir qatar ayırıqshalıqlarǵa iye. Mánilik jaqtan, frazeologizmler quramında bir qatar birliklerdiŇ tirek sóz bolıp keliwi arqalı da olar ózgeshelenedi. Olardan biri adamnıŇ dene músheleri atamaları kóplegen frazeologizmler quramında qatnasadı. Ásirese, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniŇ ishinde somatikalıq toparǵa kiretuğın frazeologizmler óziniŇ emocionallıq-ekspressivlik boyawınıŇ kúshliligi menen hám sanınıŇ basqalarına salıstırǵanda kóplici menen ayırıqshalanıp turadı. Somatikalıq frazeologizmlerdiŇ tilde payda bolıwında geypara jaǵdaylar, álbette dıqqatqa ılayıq. Atap aytqanda, somatikalıq frazeologizmlerdiŇ sanı boyınsha tilimizde basım bolıwınıŇ baslı sebeplerinen biri bul- adam balası eŇ dáslep ózin tanıp biliwi, dene múshelerin tanıw, ańlawı, átiraptaǵı tábiyattı, derlik barlıq háreketlerdi, qubılıslardı múshesi arqalı seziniw biliwi arqalı dep túsindiriwge boladı. Máselen, olardıŇ basqa tematikadaǵı, ásirese sol frazeologizm ushın uytqı, tirek sóz (dominanta) bolıp keletuğın jeke komponentleriniŇ dórewi hám pútin bir sóz dizbegine jámlesiwinde de ayırıqshalıqlar bar. Bul másele boyınsha qazaq til biliminde bir qatar ilimpazlar pikir júrgizedi. Belgili qazaq ilimpazı akademik S.Keńesbaev frazeologiyalıq sóz dizbekleriniŇ komponentleri obyektiv turmıstıŇ hár qanday qubılısları menen tikkeley baylanıslı túrde dóreytuđınlıǵın, frazeologiyalıq sóz dizbeklerine dus kelgen sózler alına bermeytuđınlıǵı, adamnıŇ dene múshelerine, haywanlarǵa t.b. atamalar dógeresinde dóregen turaqlı sóz dizbekleri ádewir muǵdarda ushırasatuđınlıǵın kórsetedi [Keńesbaev, 1987. 250]. Bul qubılıs qaraqalpaq tiline de tán ekenin kóriwge boladı. Qaraqalpaq tilinde de frazeologizmlerdiŇ kópshiligi adamzat turmısında belgili bir áhmiyetke iye bolıp kelgen eŇ jaqın zatlar menen qubılıslar dógeresinde payda bolǵan. Usı eŇ jaqın zatlar menen qubılıslardı ańlatıwshı leksemalar frazeologizmnıŇ payda bolıwına tiykar boladı. Bunday sózler frazeologizm quramındaǵı basqa sózlerden semantikalıq jaqtan ayırıqshalanıw turadı. Máselen, til, júrek, kóz, awız, bet, qabaq, kirpik, qol, bas, aq, qara, pıshıq, iyt, eshek, bir, eki, jeti, mın, júz, qırıq t.b. sózleri frazeologizm quramında tirek sózler xızmetinde keledi.

Dúnyadaǵı kópshilik tillerdiŇ frazeologiyalıq baylıqlarınıŇ tiykarǵı bólegin somatikalıq frazeologizmler quraydı. Somatikalıq frazeologizmler quramında somatizmler yaǵnıy, dene aǵzaların (múshelerin) bildiriwshı sózler qatnasadı. Bunday frazeologizmler hár bir tildiŇ frazeologiyasında eŇ eski frazeologiyalıq qatlamlar bolıp esaplanadı [Усманова, 1998. 7].

Ulıwma til biliminde somatikalıq frazeologizmler boyınsha bir qansha izertlew jumısları alıp barıldı. Somatikalıq frazeologizmlerdi eŇ dáslepki izertlewshilerdiŇ biri F.Vakk [Vakk, 1964] bolıp esaplanadı. Ol somatikalıq frazeologizmlerdi úsh toparǵa bóledi:

1. Tek adamlardı sıpatlaytuğın somatikalıq frazeologizmler;
2. Adamlardı hám haywanlardı sıpatlaytuğın somatikalıq frazeologizmler;
3. Tek haywanlardı sıpatlaytuğın somatikalıq frazeologizmler, – dep kórsetedi.

Sonǵı waqıtları somatikalıq frazeologizmler salıstırmalı túrde hár qıylı sistemadaǵı tiller arasında úyrenilip atır.

Al, biziŇ pikirimizshe bolsa, somatikalıq frazeologizmler qatarına haywanatlardıŇ múshelerin bildiriwshı sózlerden quralǵan frazeologizmlerdi de kirgiziw durıs boladı dep esaplaymız. Sebebi, haywanat dene músheleri tirek sóz sıpatında qatnasqan frazeologizmlerde de, ádette adamlardıŇ

kelbetin, sıpatın, minezin, sonday-aq háreketlerin sıpatlaw ushın qollanladı.

Qaraqalpaq tilinde de basqa túrkiy tillerindegidey frazeologizmlerdiń jasalıwında somatizmler tiykar bolatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Máselen, *bet* somatizmi kóp mánili, qollanıw sheńberi júdá keń sóz. Ol *adamnıń beti, jerdiń beti, kitaptıń beti* hám t.b. mánilerde qollanıla beredi. Sonday-aq, *bet* sózi ushırasatuǵın kelbetlik mánili frazeologizmler de mánilik jaqtan hám qurılısına qaray hár qıylı bolıp keledi: *kók bet, beti qalıń, beti beldey, beti jirtıq, beti kúyik* hám t.b.

Qaraqalpaq tilinde adam músheleriniń barlıǵı da polisemantikalıq sózler qatarına kiredi. Sonlıqtan da, hár qıylı mánilik boyawlar beriwde frazeologizmler quramında olardıń xızmeti kúshli. Frazeologizmlerdi toparlastırıp qarastırǵan kópshilik ilimiy ádebiyatlarda frazeologizmlerdiń bul túrine «somatikalıq frazeologizmler» degen atama berilgenligin köremiz. Biz izertlewler arqalı somatizmlerden *awız, bet, bas, kóz, qol, murın, mańlay* hám t.b. túrleri jazıwshı kórkem shıǵarmalarda da kóplep ushırasadı.

Tilimizde *awız* - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: *awız ashıq, awız kúygen, awızın jaman jerden tesken, awızınan nanı túsken, awızınıń sarısı ketpegen, awızınan túskendey, awızına kúshi jetpegen, awız toltırıp aytarlıqtay, awızlıǵa sóz bolǵan, ayaqlıǵa jol bolǵan; awızınan sózi, qoyınan bózi túsken; awızınan aq iyt kirip, qara iyt shıqqan, awızına bek bolıw* t.b.túrinde ónimli ushırasadı.

Bet - sózi menen keletuǵın frazeologizmler de sóylew barısında da, kórkem shıǵarmalarda da kóplep ushırasadı: *beti qalıń, beti beldey, beti jirtıq, beti kúyik, beti shudamlı, beti joq, betinen qanı tamǵan, betke tutar, beti bulk etpew, beti bezdey, beti bejireyiw, beti bózdey bolıw, beti menen jer basqanday* t.b.

Bas - sózi menen keletuǵın kelbetlik mánili frazeologizmler: *bas-ayaǵı joq, bas ta emes, ayaq ta emes, bası baylı, bası bos, bası isken, basında bar, bas terisi kelispegen, bir bası ekew bolıw, bası isken adam, basınan baǵı tayıw* t.b.

Kóz - sózi menen keletuǵın somatikalıq frazeologizmler: *kóz kórgen, kózge shıqqan shúyeldey, kózi ashıq, kózi ótkir, kóziniń eti ósken, kóz toymas, kóziniń aǵı menen qarası, kózge túrtse belgisiz* t.b.

Qol - sózi menen keletuǵın somatikalıq frazeologizmler: *qolı ashıq, qolı gúl, qolı kelte, qolı uzın, qolı qısqa, qolı juqa, qolı qattı, qolı jeńil, qolınıń suǵı bar* t.b.

Mańlay - sózi menen kelgen frazeologizmler: *mańlayı ashılmaǵan, qara mańlay, mańlayı qatqan, mańlayı qara, mańlayı qattı, sor mańlay, mańlayına shır pitpegen* t.b.

Murın - sózi menen keletuǵın frazeologizmler: *murınıǵa suqqanday, murını samal engen, murınınan túskendey, murını kóteriw, murını háńkiyiw hám t.b.*

Sonday-aq, somatikalıq frazeologizmlerde haywan atamaları yamasa olardıń qanday da múshesiniń qatnasıwı menen kelgen somatikalıq frazeologizmler de kóplep gezlesedi. Xalıq tilinde astarlı, obrazlı, ótkir mánilerdi payda etiw ushın xalıq ózine jaqınnan tanıs *iyt, qoy, at, qoyan* hám taǵı da basqa haywanlarǵa baylanıslı, olardıń ayırım qásiyetlerin esapqa alıp, kelbetlik mánili frazeologizmler dóretken. Mısalı: *iyt janlı, iyt minez, iyt mutı, qoyday juwas, qoy awızınan shóp almaytuǵın, at basınday, attıń qasqasınday, iyt penen pıshıqtay, tayǵa tańba basqanday, pıshıq jalaǵanday, qoyan júrek, háwkessin qasıw, shaqı qayırılıw, júni úrpeyiw, jılanday ısqırıw* hám t.b.

Usı sıyaqlı bir qatar frazeologizmlerde túrli til birlikleriniń adamnıń dene músheleri dominanta, tirek sóz bolıp keliwin olardıń quramında ushıratamız. Frazeologizmlerdiń ayırım toparları sanlıq sózler menen de qollanladı. Bul sózlerdiń tirek xızmetinde keliwi xalqımızdın áyyemgi dáwirdegi sana sezimi, úrp-ádeti menen baylanıslı.

Qaraqalpaq til biliminde A.Bekbergenov «Frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde sanlıqlar» atlı ilimiy maqalasında frazeologiyalıq sóz dizbeklerindeki sanlıqlar san mánisinen uzaqlasıp, qasındaǵı basqa sózler menen birge pütün leksika-grammatikalıq birlikti bildiretuǵınlıǵın ayrıqsha atap kórsetedi [Бекбергенов, 1968. с. 71-77].

Qaysı frazeologizm quramındaǵı tirek sózdi alıp qaramayıq, ol frazeologizminiń payda bolıwına, qalıplesiwine tiykar boladı. Olardıń erkin sóz dizbegi túrindegi dáslepki mánisiniń waqıttıń ótiwi menen ózgeriwine baylanıslı awıspalı mánisi qalıpleseedi.

Kópshilik frazeologizmler zat, nárese ataması yamasa qubılıs atamaları olardıń quramında dominanta xızmetinde keledi. Olardan eń baslılarınan adam menen tikkeley qatnaslı bolǵan, adamnıń dene músheleri atamaların bildirip keletuǵın sózlerdiń tirek sózler wazıypasında keliwi hám turaqlasqan quramǵa, belgili mánilik bildiriwlerge baylanıslı bolıwı úlken áhmiyetke iye. Atap aytqanda, *bas, kóz, qol, murın, júrek, súyek* hám basqa da sózler menen keliwi somatikalıq frazeologizmlerdi qatarın quraydı. Tilde frazeologizmler qálegen tildiń sózlik batlıǵınıń keń ekenligin, mánisiniń tereńligin, obrazlılıq sıpatqa iye ekenligin kórsetedi.

Tilde barlıq sózler, sóz dizbekleri turaqlasıp frazeologizmler bola bermeydi. Ayırım jeke turǵan sózler, dizbekler óz ara birigiwshiligi menen frazeologizmlerdi payda etedi.

Qaraqalpaq tilinde somatikalıq frazeologizmlerdiń júzege keliwinde eń dáslep etnolingvistikalıq faktorlar belgili xızmetti atqaradı. Sebebi, frazeologizmlerde hár qanday xalıqtıń milliy ózgeshelik belgileri óz kórinisine iye bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da, túrkiy tillerde somatikalıq frazeologizmler

bárqulla ilimpazlardın dıqqatın tartıp kelgen.

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde de usı sıyaqlı bir qatar somatikalıq birlikler qollanılğan

Somatikalıq frazeologizmlerdi qálegen tilde óz aldına tanıp biliw, izertlew, qabıl etiwimizge tolıq múmkinshiligimiz bar. Úlıwma, adamzat balası qorshağan átirapında, dógeresinde kóringen barlıq nárselerdi ańlap jetiwi arqalı onı tusine aladı. Bul, álbette, tilde jańa túsindiklerdi júzege keltiredi dep esaplaymız. Dene músheleri derlik barlıq tillerde de túrli atamalar menen, al frazeologizmler quramında bolsa túrlishe mánilik qubılıwlar menen ushırasadı. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde de frazeologizmler quramındaǵı somatizmlerdiń mánilik ańlatılıwları óz túsindirmeleri arqalı berilgen.

Til biliminde dene músheleri atamalarınıń hár túrli bolıp atalıwın ushıratamız, grek tilinde «soma» sózi dene degen mánini ańlatsa, mısalı ayırım ilimpazlar anatomiyalıq atamalar degen ilimiy termin menen de ataydı.

Somatikalıq sózler, tirek sózler frazeologizmlerde tirek sózler bolıp qatnasıwı basqa birliklerge qaraǵanda oǵada ónimli ekenin aytıwǵa boladı.

Somatikalıq frazeologizmler de birden payda bolǵan joq. Tildiń rawajlanıwı menen birge frazeologiyalıq sóz dizbekleri de rawajlanıp, janadan payda bolıp tildiń leksikasın bayıtıp otradı. Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge oǵada bay. Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler grammatikalıq quramı hám qurılısı jaǵınan erkin sóz dizbeklerinen ayırılıp turadı. Ol semantikalıq jaqtan quramalı bolıp keledi.

Turaqlı sóz dizbekleri ozine tan ayrıqsha belgilerge iye. Olar tomendegilerden ibarat hám somatikalıq frazeologizmlerge de qatnaslı.

1. Somatikalıq frazeologizmler de tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı. Máselen: *júyesi qurıw, jeti júyesinen ótiw* t. b.

2. Mánilik jaqtan obrazlı xarakterge iye bolıp keledi. Bul olardıń basım kópshiligine tán. Máselen: *jurtqa kóz-kóz qılıp, júregi qaq ayırılıw* t.b.

3. Jeke sınırları ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi. Máselen: *ala kózleniw, bez betlik* t.b.

4. Quramındaǵı jeke sınırlar kóbinese jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı. Máselen: *kóz - qulaq bolıw* t.b.

Sonlıqtan da, somatikalıq frazeologizmlerdi de bóleklerge bólip qarastırıwǵa, basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa da bolmaydı. Sebebi, sózbe-sóz awdarǵanda jeke sınırları jıynalıp barıp payda etken pútin mániniń buzılıwına alıp keledi. Sonlıqtan da, sózbe-sóz emes, al, mánisi jaǵınan awdarıw talap etiledi.

ÁDEBIYATLAR

1. Кеңесбаев С. Қазақ тил билими туралы зерттеўлер. Алматы, 1987. 250-б.
2. Усманова Ш.Р. Узбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. АКД. Тошкент, 1998. 7-б.
3. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке. АКД, Таллин, 1964.
4. Бекбергенов А. Фразеологиялық сөз дизбеклериндеги санлықлар. «Вестник КК ФАН УзССР», 1968, N3. 71-77-б.